

ਅਧਿਆਇ - 5

ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ : ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇੱਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਆਲੋਚਨਾ, ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸਰੋਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਉਚਿਤ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਲਗਭਗ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਾਰਤਕ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਗੌਲਣਯੋਗ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰੋਢਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜ਼ਰੀਏ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤ ਵਜੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ

ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ‘ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ’ (1994) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਕਲਾ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਅਤੇ ‘ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ’ (2010) ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ। 1994 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ‘ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ’ (1994) ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ 1970 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1992-93 ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫ਼ਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

- 1) ਰਚਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਲਮ ਦਾ ਸਫ਼ਰ।
- 2) ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ : ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ‘ਚੋਂ।
- 3) ਮੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮ ਕਥਾ।
- 4) ਮੈਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਲੋਚਕ।
- 5) ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਇਆਪਾ ਪੁਰਸਕਾਰ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ‘ਰਚਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਕਲਮ ਦਾ ਸਫ਼ਰ’ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇਵੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿਣਾ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਯਾਦਾਂ, ਕੁਝ ਚਿਹਰਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਕਲਮ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਮੁੜਨ ਤੇ ਮਿਲੇ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਿਕ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਲੇਖਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1984 ਦੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਗ ਦੂਜਾ ‘ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ, ‘ਚੋਂ’ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਸੁਆਲ ਜੁਆਬ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਅਵਤਾਰ ਜੌੜਾ,

ਬਰਜਿੰਦਰ ਹਮਦਰਦ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਪ੍ਰਿੰ. ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਭਾਗ ਤੀਜਾ 'ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ' ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ', 'ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ', 'ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ', 'ਚੌਕ ਨਾਟਕ', 'ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ', 'ਸਿਫ਼ਰ ਨਾਟਕ', 'ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ', 'ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ', 'ਪਛਾਣ ਨਾਟਕ' ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮੰਚਣ ਤਕਨੀਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਭਾਗ ਚੌਥਾ, 'ਮੈਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਲੋਚਕ' ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਛਪਣ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਖੁਦ ਹੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਜਣਾ, ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਕੈਨੇਡਾ) ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਗ ਪੰਜਵਾਂ, 'ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਇਆਪਾ ਪੁਰਸਕਾਰ' ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (1961) ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਮੁੱਖ-ਬੰਦ, ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਇੱਕ ਆਰਟੀਕਲ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਦੇਸਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਆਥਰਜ਼ ਐਂਡ ਆਰਟਿਸਟ (I.A.P.A.A.) ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ, ਅੰਤ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਉਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਆਪਣੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਉਸਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਰਗਰਮੀ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ

ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਉਸਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜੀਵਨੀ/ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਉਦੇ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕ ਜਿਉ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”¹

ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪਰਚਿਆਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਏਨੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਏਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦਾ ਵਿਵਿਧਮੁਖੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਹੰਢਾਇਆ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੁੱਮਕੜ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਰਵੀ ਨੇ 1955-56 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਉਨ੍ਹਾਂ, ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਬੋਧ ਹੇਠ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਐਫ.ਐਸ.ਸੀ. (ਮੈਡੀਕਲ) ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ ਫੇਲ ਹੋ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਰੁੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਭਵਿੱਖ ਧੁੰਦਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਘਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਬੇਕਦਰੀ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਸੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਦ ਵੀ ਜਿਥੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਠੋਕਰ ਲੱਗੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਪੈਰਾਂ ਚੋਂ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫੁੱਟ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਉਦੈ ਅਸਤ ਵਿਚਕਾਰ ਬੰਦ ਹੋਈਆਂ ਪਲਕਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ।”²

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਤਰਾਅ, ਚੜਾਅ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜਦ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਾਲ ਬੀਤਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਦਸਿਆਂ ਨੇ ਰਵੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਲੜੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ 'ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ' ਇਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਰਵੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

ਖੰਡ ਪਹਿਲਾ : ਪੂਰਵ ਰਚਨਾ ਕਾਲ (1937 ਈ. ਤੋਂ 1947 ਈ.) ਸਿਆਲਕੋਟ

ਖੰਡ ਦੂਜਾ : ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ : ਜਗਤਪੁਰ (1947 ਈ. ਤੋਂ 1952 ਈ.)

ਜਲੰਧਰ (1952 ਈ. ਤੋਂ 1955-56 ਈ.)

ਖੰਡ ਤੀਜਾ : ਰਚਨਾ ਕਾਲ : ਭਾਰਤ (1955 ਈ. ਤੋਂ 1966 ਈ.)

ਮੱਧਿਕਾ : ਜਲੰਧਰ ਬੰਬਈ (17 ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ 3 ਫਰਵਰੀ 1967 ਈ.)

ਰਚਨਾ ਕਾਲ 2 : ਕੀਨੀਆ (1967 ਈ. ਤੋਂ 1974 ਈ.)

ਰਚਨਾ ਕਾਲ 3 : ਕੈਨੇਡਾ (1974 ਈ. ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ)

ਅੰਤਿਕਾ ਪਹਿਲੀ

ਅੰਤਿਕਾ ਦੂਜੀ

'ਪੂਰਵ ਰਚਨਾ ਕਾਲ' ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਰਹਿਣਾ, ਉੱਥੋਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਖੁੱਲ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਰਵੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪੜਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗੀ। ਸਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਖੁਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਬਣੀ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪੜਾਈ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਸੀ, ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।... ਮੇਰਾ ਪੜ੍ਹਦਾਦਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।... ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਾਰਪੁਰ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖੀ। ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਪਰਿਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਉਹ ਅਖੰਡ ਪਾਠੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਗਏ।”³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਰਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘੁੰਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਇਹ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬਾਲ ਮਨ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਜਿੱਥੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਬੋਲੀਆਂ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਆਦਿ ਦੀ ਚੇਟਕ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸਨ। ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਪੂਣੀਆਂ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣਦੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਗੋੜਾ ਦੇਣ ਤੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਲੋਕਗੀਤ ਤੇ ਲੋਕ ਨਾਚ ਦੇ ਇਹ ਤੱਤ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਬਣੇ।”⁴

ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਜਾਗੋ, ਮਾਹੀਆ, ਛੱਲਾ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੇ ਗੀਤ ਅਤੇ ਮਾਹੌਲ ਹੈ।

ਇਸੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰਦੇਸ ਜਾਣ ਦੇ ਸ਼ੌਂਕ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ੌਂਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ :

“ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਵੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹੁਣ ਦਾ ਇਹ ਸੁਫਨਾ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਪਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਹੈ।

‘ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ’ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਭਾਰਤ/ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕੀਨੀਆ, ਕੀਨੀਆ ਤੋਂ ਯੂਰਪ, ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਈ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਕੂਲ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਜਗਤਪੁਰ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਚੇਟਕ ਲੱਗਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਚੇਟਕ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ‘ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ’ ਜਗਤਪੁਰ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਂਕ, ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਖੁੱਲ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ’ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੱਸਦੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮੈਡੀਕਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫੇਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਜੇ.ਬੀ.ਟੀ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕੀ ਕਿੱਤੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਉਸ ਦੇ ਦੇਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰ ਦੇ ਹੀ ਵਸਨੀਕ ਸਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਖੋਜੀ ਵਾਂਗ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਦਾ ਅਤੇ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਦਰਾਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਸਾਹਿਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਇਹ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਜਲੰਧਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ‘ਅਜੀਤ’,

‘ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾ’, ‘ਮਿਲਾਪ’, ‘ਪ੍ਰਭਾਤ’, ‘ਪ੍ਰਤਾਪ’, ‘ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ’ ਆਦਿ ਅਖਬਾਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਛੱਪਦੇ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ‘ਨਵਾਂ ਜਮਾਨਾ’ ’ਤੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਛੱਪਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਲਮ ਨਵੀਸ, ਪੱਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਰਹਿਨੁਮਾ ਵੀ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।”⁶

ਇਹ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੁਰੇਸ਼ ਸੇਠ, ਕਪਿਲ ਮਲਹੋਤਰਾ, ਰਵਿੰਦਰ ਕਾਲੀਆ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਆਦਿ ਵੀ ਸਭ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਰਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਖਾਰ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਉੱਪਰ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਇਸ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ 17-18 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਘਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖੇ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਘਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਡੇ ਨਿਮਨ ਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਉਸਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 1967 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉੱਠੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਨੇ ਔਰਤ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਕ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਤੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਉਠ ਰਹੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਨੇ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦਲੇਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ - ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੜਕਦੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“1967 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ‘Punjabi Poetry comes of age’ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੋਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਦੇ ਨਾਲ, ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਨਵੀਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਢਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਲੇਖ The Tribune ਵਿੱਚ 1967 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਰੇ ਜਗਤਾਰ (ਡਾ.) ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਥੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਰੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਗਿੱਲ ਤੇ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪਛੇੜੇ ਹੋਏ ਕਵੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।”⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹਿੱਤ ਸੁਚੇਤ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੜਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਆਤਮ-ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੀ।”⁸

ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵੀ ਨਵੇਂ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਜਿਗਿਆਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਉਸਦੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨ ਤੇ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਕੀਨੀਆ ਵਿਚਲੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਛੋਂਹਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਸਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਿੱਤੇ ਰਾਹੀਂ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਰੱਜ ਕੇ ਪੜਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੇ।

ਰਵੀ ਦੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੀ ਖੇਡਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਰੁਚੀ ਸੀ, ਕਾਲਿਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਬੱਡੀ ਦਾ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ। ਹਾਕੀ, ਵਾਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮਨਾਸਟਿਕ ਦੀ ਟੀਮ ਦਾ ਵੀ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਸ਼ੌਂਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਰਵੀ ਮੈਡੀਕਲ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਉਂਕਿ 1937 ਵਿੱਚ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਉਜਾੜਾ ਉਸਨੂੰ ਭੁਲਦਾ

ਨਹੀਂ। ਰਵੀ 1947 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰ ਆਉਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਉਹ 1965 ਦੀ ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਟੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਜੰਗ ਰੁਕਿਆ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਰਾਚੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਸਾਫਿਰ ਨੂੰ ਕਰਾਚੀ ਉਤਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹਥਿਆਬੰਦ ਅਫਸਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ :

“ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰਾਚੀ ਦੀ ਕਤਲੇ ਗਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਇਹ ਮੇਰੀ ਵੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਹੈ... ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਖੂਨ ਵੀ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਛੁਹਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਿਆਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਅੱਤਵਾਦੀ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਨਹੀਂ।”⁹

ਇਸ ਤੋਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ ਤਜਰਬਾ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਮੇਟਦਾ ਹੋਇਆ ਰਵੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਗਲੋਬਲ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਖੜਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ।

ਰਵੀ ਆਪਣੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਸਫਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਰੈਡ ਇੰਡੀਅਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੈਡ ਇੰਡੀਅਨਜ਼ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਿਸਮਾ ਨੇਟਿਵ ਇੰਡੀਅਨਜ਼ ਜਾਂ ਆਦਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸਮਾ ਨੇਟਿਵ ਇੰਡੀਅਨਜ਼ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਬੀਲੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। (1) ਕਿਲਰ ਵੇਲ (ਮੱਛੀ) (2) ਵੁਲਫ (ਬਘਿਆੜ) (3) ਰੇਵਨ (ਕਾਂ) (4) ਫਰੋਗ (ਡੱਡੂ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ। ਵਿਆਹ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨੇ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਰੋਹ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ’ ਅਤੇ ‘ਆਦਮ ਹਵਾ ਦੀ ਮਾਂ’ ਉਸਾਰੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਵੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਫਰੋਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ‘ਕੰਪਿਊਟਰ ਕਲਚਰ’ ਅਤੇ ‘ਇੱਕ ਹੋਰ ਹੈਮਿੰਗਵੇ’ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਸਭ ਪਾਸਾਰ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੇਜਿਝਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਉਸਦੀ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਹੋਰ ਫੱਕੜਪੁਣੇ ਦੀ ਆਦਤ ਤੇ ਚਾਹੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮੱਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਪੱਖ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਬੀਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਇਹ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ।”¹⁰

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ **ਐਟਸੈਟਰਾ-2** ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। **ਐਟਸੈਟਰਾ-2 (ਰਚਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ)** ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ। ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ‘ਰਚਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ’ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਤ ਲੇਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਛਪਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਲੇਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਵਿਤਾ, ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਗ ‘ਸਿਮਰਤੀ ਲੇਖ ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਨਿਬੰਧ’ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਗੁਰਬਚਨ ਅਤੇ ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਵੀਆਂ, ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਭਾਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਅੰਤਲਾ ਭਾਗ ਅੰਤਿਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ ਵੱਲੋਂ ਇੰਡੋ-ਕਨੇਡੀਅਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਆਰਟੀਕਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਵਜੋਂ

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

‘ਸਫ਼ਰ’ ਅਰਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮਾ ਫਾਰਸੀ ਦਾ।¹¹ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਿਰੁਕਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : “ਸਫ਼ਰ .ਸੰਗਯਾ-ਯਾਤਰਾ ਮੁਸਾਫਿਰੀ। ਸਫ਼ਰੀ .ਸੰਗਯਾ-ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯਾਤ੍ਰੀ, ਮੁਸਾਫਿਰ।”¹²

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Travelogue ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ‘ਅਮੇਰਿਕਨ ਕਾਲਜ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ’ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

“ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਜਾਂ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਵਿਵਰਣ।”¹³

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਘੁੱਮਕੜ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ।

“ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਵੁਕ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਜਗਿਆਸੂ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇਸ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਰੰਗ-ਰੰਗੀਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹⁴

ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਜੋ ਬੀਤਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਅੱਖੀ ਡਿੱਠੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਉਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅੱਖੀ ਡਿੱਠੇ, ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰੋਚਕਤਾ ਸਫਰਨਾਮੇ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਫਰਨਾਮਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠਕ ਅੰਦਰ ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਛਪਾਲ ਕੌਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :

“ਸਫਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਰੋਚਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੈਲਾਨੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”¹⁵

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਚਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਪਾਠਕ ਸਫਰਨਾਮੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਫਰਨਾਮਾਕਾਰ ਦੇ ਹੱਡੀ ਹੰਢਾਏ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਫਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਫਰਨਾਮਾਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਫਰਨਾਮਾ ਪੜਕੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਸਫਰਨਾਮੇ ਰਾਹੀਂ ਸਫਰਨਾਮਾਕਾਰ ਉਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਸਫਰਨਾਮੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।”¹⁶

ਸੋ ਸਫਰਨਾਮਾ ਨਿਜੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਫਲ ਸਫਰਨਾਮਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਫਰਨਾਮਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜਨਬੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਣਦੇਖੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਕੀਨੀਆ, ਮੱਧਪੂਰਬ, ਯੂਰਪ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਦਘਾਟਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫਰਨਾਮੇ ‘ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼’ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਧਾ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼, ਰਵਾਇਤੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਜਾਂ ਡਾਇਰੀਨੁਮਾ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਏਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਵਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪਿਆਂ ਹੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”¹⁷

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਉਹ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ‘ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼’ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਮੈਂਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਵਾਸ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਆਖੀ ਸੀ।... ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਲਿਖਣਾ ਕੁਤਾਹੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।”¹⁸

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਰਚਨਾ ਅੰਦਰਲੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵੇਰਵੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਇਹ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸੰਨ 1979 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 2006 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਚੇਤ ਹੀ, ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਮੁੰਬਾਸਾ (ਕੀਨੀਆ) ਤਕ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ : ‘ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ’ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੀਨੀਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਮਰਤੀ ਅਤੇ ਵਾਕਫੀ ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਵੀ ਏਥੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ।”¹⁹

ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਆਪਣੀ ਮੁੰਬਾਸਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਮਿਲੀ। ਉਸਨੇ ਮੁੰਬਾਸਾ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਆਰਟੀਕਲ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ‘ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ’ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ

ਛਪਵਾਇਆ। ਇਹ 'ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੀਨੀਆ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲੇਖ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਵੀ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਿਆ ਉਸਦਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਐਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਵਿਤਾ, ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਵਾਰਤਕ ਜਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।”²⁰

ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਿਹਾ ਜਾਂ ਘੁੰਮਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਰਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਪਰਹੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।”²¹

ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਪੜਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਇੱਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਖਿੱਚਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰਵੀ ਨੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਰਵੀ ਕੀਨੀਆ ਗਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰਵੀ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਝੀਲਾਂ, ਪਹਾੜ, ਦਰਿਆ, ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ, ਪੰਛੀ, ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਖੁੱਲ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਨੂੰ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਤੋਂ ਸੋਹਣਾ ਦੇਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਤੱਕ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕੈਨੇਡਾ ਹੀ ਘੁੰਮਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਤੱਕ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ 49th parallel ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਬੇਕਾਰੀ ਭੱਤਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਰ ਵਾਲੀਆ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ :

“ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਲੀਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਉਂਗਲ ਲਗਾ ਕੇ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ

ਅਕੇਵਾਂ, ਦੁਹਰਾਓ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਉਲਝਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੋਚਕਤਾ, ਦਿਲਚਸਪੀ, ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਗ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ ਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਫਲ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੈ ‘ਸਿਮਰਤੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼’।”²²

ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਗ ਬਣਾ ਕੇ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਚਿਤਵਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਅਤੇ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀ ਸੂਚਨਾ, ਸਮਾਚਾਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਮੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਕੀਨੀਆ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁੰਬਾਸਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਬੀਚਾਂ, ਹੋਟਲਾਂ, ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਫਾਈ, ਖਾਨ-ਪਾਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਲਿੰਡੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਕੀਨੀਆ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੀਨੀਆ ਵਿੱਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਵੀ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਸੈਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਦਰਿਆ 'ਟੇਮਜ਼' ਅਤੇ ਨਦੀ 'ਸੇਨ' ਬਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। 'ਟੇਮਜ਼' ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ 'ਸੇਨ' ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਰਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਆਈਫਲ ਟਾਵਰ ਨੂੰ ਤਾਜਮਹੱਲ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਦੁਗਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੇਨ ਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਈਫਲ ਟਾਵਰ। ਰਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਈਫਲ ਟਾਵਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ 28 ਜਨਵਰੀ 1887 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ 58 ਸਾਲਾ 'ਗੁਸਤਾਵ ਆਈਫਲ' ਸੀ। ਸੇਨ ਨਦੀ ਅਤੇ ਟੇਮਜ਼ ਦਰਿਆ ਜੋ ਕਿ ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ, ਬਾਰੇ ਵੀ ਰਵੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵੀਡਨ ਦੀ ਸੈਰ ਵੀ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਬਿਤਾਏ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਟਲ ਰਾਹੀਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋ, ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖਿੱਚ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨਾਂ ਨੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੈਰ ਰਵਾਇਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਤੀਹਰੀ ਯਾਤਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੀਨੀਆ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ, ਸਵੀਡਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।”²³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1967 ਤੋਂ 1975 ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵੱਲ ਤੁਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ' ਪਾਠਕ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਵ ਕੀਨੀਆ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਰਮ ਮਿੱਤਰ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕੀ ਕਿੱਤੇ ਲਈ ਰਵੀ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਰਵੀ ਨੂੰ 'ਕਾਮੋਦਾਈ ਹਾਈ ਸਕੂਲ' ਵਿੱਚ

ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਜੋ ਕਿ ਨੈਰੋਬੀ ਤੋਂ ਕੋਈ 27 ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਭੂਹੋਰਵੇ ਦੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਵਿਦੇਸ਼ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਰਵੀ ਨੇ ਕੀਨੀਆ ਨੂੰ ਖੁੱਲ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਉਹ ਗਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਨੀਆ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਵਰਣ ਹੈ। ਸੋ ਰਵੀ ਲਈ ਕੀਨੀਆ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੀ ਹੀ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਿਹਾ। ਕੀਨੀਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਤੇ ਮਲਾਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁੰਬਾਸਾ’, ‘ਸਿਮਰਤੀ ਲੇਖ’ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੁੰਬਾਸਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਖੁੱਲ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ‘ਸਵਾਹੇਲੀ ਭਾਸ਼ਾ’ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਤੁਲਨਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ, ਜੀਵਨ ਜਾਚਾਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਾਂਝਾ ਤੇ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ-ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਅੱਖ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ ਜਿਵੇਂ :

“ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਵਾਹੇਲੀ, ਅਰਬੀ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀਖ, ਕਬਾਬ, ਭੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਸ, ਕੀਮੇ ਵਾਲੇ ਪਰਾਉਂਠੇ, ਕੀਮਾ, ਤਰਕਾਰੀ, ਗੁਰਦੇ ਕਪੂਰੇ, ਟਿੱਕੇ, ਭੁੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਸਾਲੇ ਮੁਰਗਾ, ਮਾਸ ਬਰਿਆਨੀ ਆਦਿ ਖਾਣੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹਨ। ਬੀਅਰ ਏਥੇ ਹਰ ਕੋਈ, ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਬੁੱਢੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਜਾਂ ਨਿੰਬੂ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਪੀਂਦਾ ਹੈ।”²⁴

1968 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯਾਤਰਾ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕੁਝ ਨਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਮਸ਼ੀਨਾ ਤੇ ਆਤਮਹੀਣ ਹੁੰਦੇ ਵਿਅਕਤੀ’, ‘ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਕੁੜੀ’ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਥੇ ਫੈਲੇ ਲਿੰਗਵਾਦ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਰਵੀ ਖੁੱਲ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵੱਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਮੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਉਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹੀ ਰੋਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਹੇ।

ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਣਨ ਦੌਰਾਨ ਲੇਖਕ ਲਈ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦੇਣਾ, ਵਿਭਿੰਨ ਭੂਖੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨਮਈ ਸਮੱਗਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਸਿਰਜਣਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਣ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਪੈਂਤੜਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗੀਰੂ ਸੋਚ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਛੜੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਲੱਭਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਤਾਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ 'ਈਸਟ ਅਫ਼ਰੀਕਨ ਸਫ਼ਾਰੀ ਰੈਲੀ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਰ ਰੇਸਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਡਣਾ ਸਿੱਖ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੀਨੀਆ ਦਾ ਉੱਡਣਾ ਸਿੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੈਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰ ਦੌੜ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਦੌੜ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 49-50 ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 60-70 ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਦੌੜ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜਦਿਆ ਪੜਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ/ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਹੋਰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਮਾਣਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪੂਰੇ-ਪੂਰੇ ਵਾਕ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਪਰਵਾਸੀ ਧਰਤੀ ਜਿਸ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਿੱਤ ਵਰਤੀਦੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਗੈਰ ਰਵਾਇਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਇੰਨਾਂ ਵੀ ਗੈਰ ਰਵਾਇਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਕਸਰ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਸਵੈਜੀਵਨੀ, ਡਾਇਰੀ, ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ :

“ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਸਥਾਨਿਕਤਾ, ਤਥਾਤਮਿਕਤਾ, ਅਪਣੱਤ, ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ, ਰੋਚਕਤਾ ਆਦਿ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰੋਢ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਛਾਪ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”²⁵

ਇਉਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਘੁੰਮੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮ ਦੀ ਛੋਹ ਦੇ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇੱਕ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ**

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਪੁਸਤਕ **ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਦਰਪਨ** (1964) ਹੈ। ਇਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 2007 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭਾਗ ਵੰਡ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਹਨ।

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ' ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਲੇਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਤੇ ਦੋ ਲੇਖ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਖੁਦ ਦੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਭਾਗ 'ਸਿਰਜਣਾ' ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਠਾਈ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਤਾਲੀ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਗ ਤੀਜਾ 'ਅੰਤਰਝਾਤ' ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਹਸਰਤ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਭਾਗ ਚੌਥਾ 'ਸੰਭਾਵਨਾ' ਵਿੱਚ ਚੌਦਾਂ ਨਵੇਂ ਉਭਰ ਰਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਥੱਲੇ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਕ ਪੜਾਅ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 2007 ਵਾਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਵਾਧੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦਸ

ਲੇਖ ਹੋਰ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੇਖ, ਟਿਪਣੀਆਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਛੱਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ 1964 ਵਿੱਚ ਛਪਣ ਉਪਰੰਤ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਜੋ ਲੇਖ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ ਆਦਿ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ, ਉਹ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਰਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੁਸਤਕ **ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ** ਹੈ। ਇਹ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਅਤੇ 1981 ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਡੈਨਮਾਰਕ, ਨੀਦਰਲੈਂਡ, ਪੱਛਮੀ ਜਰਮਨੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਜਾਵੀਆ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਇੱਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਰ ਇੱਕ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕੱਠਿਆਂ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ, ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਅਗਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕ **ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਲੋਕ** ਹੈ ਜੋ ਕਿ 1990 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 2008 ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਖੁਦ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੇ ਪੰਜ ਨਾਟਕਾਂ ‘ਦਰ ਦੀਵਾਰ’, ‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’, ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’, ‘ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ’ ਅਤੇ ‘ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ’ ਉੱਪਰ ਲੇਖ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਤੇ ਅੰਤਿਕਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸਦੇ 2008 ਵਾਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੇ ਸੱਤ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ‘ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੇਰਾ ਕੋਨ’ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਖੁਦ ਦੇ ਲੇਖ ਦਰਜ ਹਨ। ਭਾਗ ਦੂਜਾ ‘ਮੇਰਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ’ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਦਰਜ ਹਨ।

ਭਾਗ ਤੀਜਾ ‘ਮੇਰੀਆਂ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਪੁਸਤਕਾਂ : ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ’ ਉਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਪੰਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬਾਕੀ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਜੋ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਛਪਦਾ ਰਿਹਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਗ ਚੌਥਾ ‘ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ’ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਗ ਪੰਜਵਾਂ ‘ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਮੰਚ’ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਗ-ਛੇਵਾਂ ‘ਅੰਤਿਕਾ’ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਗ ਸੱਤਵਾਂ ‘ਪੁਸਤਕ ਦਰਪਨ : ਨਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ’ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ 2008 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਲੋਕ’ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 32 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਛਿਣਾਂ ਨੂੰ ਫੋਟੋ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਵੈ-ਕਥਨ, ਲੇਖ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਰੀਵਿਊ ਆਦਿ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਥੀਏਟਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਚਿਤਰਨ ਅਤੇ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੂਸਰੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਇਹ ਦਿਲੀ ਤਮੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਆਲੋਚਕ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਦਾ। ਉਹ ਖੁਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“‘ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਲੋਕ’ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੂੰਹ ਮੁਲਾਹਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਲੋਕ ਰੱਖਦੇ।’”²⁶

ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਵੈ-ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਧਾਰ ਲਿਆ।

‘ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਲੋਕ’ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਵੀ ਦੇ ਇਹ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੰਗਾਰ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਇਹੀ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਉਸਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਪਾਦਤ ਪੁਸਤਕ **ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ** ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 2001 ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 2012 ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ‘ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ’ 2001 ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਅਨੁਰਾ ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਤੇ ਅੱਗ’, ‘ਹਮਛਿਣ’

ਅਤੇ 'ਇੱਕ ਹੋਰ ਹੈਮਿੰਗਵੇ' ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ 'ਅਨੋਰਾ ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਤੇ ਅੱਗ' ਅਤੇ 'ਇੱਕ ਹੋਰ ਹੈਮਿੰਗਵੇ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਵੱਲੋਂ 'ਹਮਛਿਣ' ਕਹਾਣੀ ਉੱਪਰ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਵੱਲੋਂ ਸੈ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

'ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅੰਤ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਰਵੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

'ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ' ਦਾ ਅਗਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ **ਕਥਾ-ਸਨਮੁਖ-2** ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਵਾਧੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਨਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਕੰਪਿਊਟਰ ਕਲਚਰ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਾਦੀ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ' ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ 'ਕੋਨ ਪ੍ਰਤਿਕੋਨ', 'ਕੰਪਿਊਟਰ ਕਲਚਰ' ਅਤੇ 'ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਟਾਪੂ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰਵੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ' ਅਤੇ 'ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ-2' ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਜਾਂਚਣ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਅਗਲੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ **ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁਖ** ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 1994 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਰੂਪ 'ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁਖ' ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 2008 ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀਆਂ। 'ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁਖ' ਅਸਲ ਵਿੱਚ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰਵੇਂ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੱਕ ਦੇ ਇਕੱਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਚੌਦਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

“‘ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁਖ’ ਬੈਠਣਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਨਮੁਖ ਬੈਠਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਜੋਖਣਾ, ਘੋਖਣਾ, ਪਰਖਣਾ ਤੇ ਠੋਕ ਵਜਾ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੁੱਧ-ਵਿਵੇਕ, ਤਰਕ ਬੋਧ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਵਿੱਧ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣਾ, ਸੁਕਤਨਾ ‘ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣਾ ਹੈ।’”²⁷

ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਘਸੀਆਂ-ਪਿਟੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਉਸਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁਖ’ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ **ਐਟਸੈਟਰਾ** ਲੜੀ ਹੇਠ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਐਟਸੈਟਰਾ-1 (ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ) ਹੈ। ਇਹ 2008 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੰਤਿਕਾ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ‘ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ’ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਦਸ ਨਿਬੰਧ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਿਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੱਤਰਕਾਰਿਤਾ ਨਾਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਰਵੀ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੀਨੀਆ, ਸਵੀਡਨ, ਨੀਦਰਲੈਂਡ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਤਨਜ਼ਾਨੀਆਂ, ਜਾਂਬੀਆ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਰਵੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚਲੀ 1905 ਤੋਂ 1945 ਤੱਕ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰਸਾਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਵੀ ਨੇ 1945 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਸਾਰਨੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਭਾਗ ਦੂਜਾ 'ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ : ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਬੰਧ' ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂਮੇਲ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬੇਚੈਨ ਸਦੀ', ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਰੂਪ ਅਰੂਪ', ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ 'ਕੰਵਲ' ਦੇ 'ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹੱਲ', ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਦੇ 'ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਉੱਕਰੇ ਅੱਖਰ' ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਦੇ 'ਲੱਕੜ ਦੇ ਘੋੜੇ' ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਅੰਤਿਕਾ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਵੱਲੋਂ 'ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ' ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਵੀ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਹੈ।

ਐਟਸੈਟਰਾ-2 (ਰਚਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ) ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਪੱਖ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਐਟਸੈਟਰਾ-3 (ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ) ਅਤੇ ਐਟਸੈਟਰਾ-4 (ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਲਿਖਤਾਂ) ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਐਟਸੈਟਰਾ-3 ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1996 ਤੋਂ 2007 ਤੱਕ 11 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਵਨੀਤਾ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਉਮਿੰਦਰ ਜੌਹਲ, ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ, ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਰੀ, ਨੌਨਿਕਾ ਸਿੰਘ, ਕਰਿਸ ਲੀਕੋਫ ਵਰਗੇ ਨੌਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਈਆਂ ਇੰਟਰਵਿਊਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1976 ਤੋਂ 1988 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨੌਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਪ੍ਰੋ. ਅਵਤਾਰ ਜੌੜਾ, ਸੁਖਿੰਦਰ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਹਨ। ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰਵੀ ਦੀ ਖੁਦ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਗ ਤੀਜਾ

ਅੰਤਿਕਾ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੰਘੇੜਾ ਵੱਲੋਂ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਐਟਸੈਟਰਾ-4 (ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਲਿਖਤਾਂ) ਪੁਸਤਕ 2012 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਐਟਸੈਟਰਾ (1,2,3) ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕੁਲ ਛੇ ਭਾਗ ਹਨ। ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ) ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਸੱਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1981 ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਭਾਗ ‘ਫੁਟਕਲ ਲਿਖਤਾਂ’ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ ਰਚਨਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵੀ ਨੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਗ ਚੌਥਾ ਵਿੱਚ ‘ਐਟਸੈਟਰਾ’ ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ (1,2 ਅਤੇ 3) ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਗ ਪੰਜਵਾਂ ‘ਪੁਸਤਕ ਦਰਸ਼ਨ’ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ, ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਅਤੇ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ‘ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ੍ਰੈ-ਜੀਵਨੀ’ ਉੱਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਛੇਵਾਂ ਭਾਗ ‘ਅੰਤਿਕਾ’ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ, ਸਨਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੁਸਤਕ **ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ** ਹੈ। ਇਹ 2012 ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪਰਖਦੇ ਹਨ।

ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ‘ਆਪਨੜੇ ਹੱਥ ਆਰਸੀ’ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਗ ਦੂਜਾ ‘ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ’ ਹੈ। ਇਹ

2010 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਅਤੇ ਬਾਰਵਾਂ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਗਿਆਰਵਾਂ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ‘ਮਖੌਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ’ ਜੋ 2009 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦਾ ਨੌਵਾਂ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ‘ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ’ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ‘ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਖੋਜਾਲੋਚਨਾ’ ਵਿੱਚ ‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’, ਜੋ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਰਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਆਲੋਚਨਾ ਨਿਬੰਧ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੱਤਵੇਂ ਭਾਗ ‘ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ’ ਵਿੱਚ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤਲਾ ਭਾਗ ‘ਪੁਸਤਕ ਦਰਸ਼ਨ’ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ’ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਦੇਹਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਨਾਟ ਚਿੰਤਨ’ ਉੱਪਰ ਡਾ. ਨਿਰਮਲ ਜੌੜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਤੇ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਉੱਪਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰਵੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਹੋਇਆ ਪੀ-ਐੱਚ.ਡੀ. ਅਤੇ ਐਮ.ਫਿਲ. ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕ ਹੇਠ ਦਰਜ ਕਰਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੂਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਵੰਨਾ ਅਤੇ ਬਹੁਵਿਧ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਕਵੀ, ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਾਂਗ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਾਹਿਤ ਕੁਝ ਅਧੂਰਾ ਜਾਪੇਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਨਵੇਂ ਵਾਧੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਐਟਸੈਟਰਾ ਲੜੀ ਅਤੇ ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫਰ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਗਰਸਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਦ-ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1983, ਪੰਨਾ-66.
- 2 ਉਗੀ, ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈ-ਜੀਵਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਕਲਾ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1994, ਪੰਨਾ-27-28.
- 3 ਉਗੀ, ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤ, ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈ-ਜੀਵਨੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010, ਪੰਨਾ-13.
- 4 ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-25.
- 5 ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-10.
- 6 ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-96-97.
- 7 ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-119.
- 8 ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-87.
- 9 ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-154.
- 10 ਉਗੀ, ਚੌਕ ਨਾਟਕ, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1984, ਪੰਨਾ-3.
- 11 ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਜ਼ਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਓ ਤੋਂ ਹ, ਪੰਨਾ-236.
- 12 ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਭਾਈ), ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1930, ਪੰਨਾ-464.
- 13 **The American College Encyclopaedia Dictionary**, 1958, Vol. 11, p. 1289.
- 14 ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ (ਡਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999, ਪੰਨਾ-115.
- 15 ਰਛਪਾਲ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ- ਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997, ਪੰਨਾ-27.
- 16 ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਰਚਿਤ - ਯਾਤਰਾ ਸਾਹਿਤ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1994, ਪੰਨਾ-19.
- 17 ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2006, ਪੰਨਾ-15.

-
- 18 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-15.
- 19 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-13.
- 20 ਉਹੀ, **ਐਟਸੈਟਰਾ-4 (ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਲਿਖਤਾਂ)**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2012, ਪੰਨਾ-60.
- 21 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-61.
- 22 ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਰ ਵਾਲੀਆ (ਡਾ.), **ਅਜੀਤ**, 21 ਜਨਵਰੀ 2007.
- 23 ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, **ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2006, ਪੰਨਾ-14.
- 24 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-36.
- 25 ਮਨਦੀਨ ਕੌਰ, **ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ, 2012, ਪੰਨਾ-83.
- 26 ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, **ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਲੋਕ**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1990, ਪੰਨਾ-22.
- 27 ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, **ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁਖ**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2008, ਪੰਨਾ-21.